

Лечење биљем у средњовековној Србији. Основни преглед*

Апстракт: Употреба биља у лечењу представља једно од основних обележја средњовековне медицине, те је назив „биље“ постао синоним за лек уопште. У раду су представљени главни писани извори српске средњовековне медицине и фармације: Хиландарски медицински кодекс, лекаруше и „јатрософије“, а предложена су и основна методолошка начела употребе и интерпретације поменутих извора. Концепти лечења засновани углавном на употреби биља сагледани су у контексту, како средњовековне науке у којој је доминирала хуморална теорија, али и друге теорије, тако и средњовековног друштва у целини, у којем је било опитераширено веровање у надземаљско порекло болести и моћ божанског и чудесног исцељења.

Кључне речи: фитотерапија, медицина, Хиландарски медицински кодекс, лекаруше, средњи век.

Лечење биљем у средњовековној Србији сагледава се у два основна контекста. Први се односи на чињеницу да употреба биљака у лечењу представља једно од најранијих људских искустава и да се развијала упоредо са коришћењем биљака у исхрани. Свака људска заједница познавала је лековито биље, најчешће оно у њеном непосредном окружењу и развијала је извесно знање о његовој употреби и деловању приликом исцељења различитих врста болести. Веома рано та знања нашла су своје место у размени материјалних и културних добара, што је знатно утицало, како на упознавање лековитог својства биљака различитог географског порекла, тако и на преношење искустава о њиховој примени у медицинске, али и друге, пре свега, верске сврхе.¹

* Ова студија представља резултат истраживања обављених у оквиру пројекта *Традиција, иновација и идентитет у византијском свету* (ев. бр. 177032).

¹ О лечењу биљем у општем историјском контексту видети, Parker, Linette A, „A Brief History of Materia Medica“, у: *The American Journal of Nursing*, Vol. 15 (1915) 650–653, 729–734, 829–831; о томе на српском језику уводно поглавље „Употреба лековитог биља кроз векове“,

Други се тиче медицинске праксе која је постојала у средњовековној Србији и која је, према садашњим сазнањима у науци, била у тесној вези са вештином лечења латинског запада и византијског истока.²

„Биље“ као лек

Општа употреба лековитог биља у медицинске сврхе током средњег века оставила је прилично снажан печат на говорни и стручни језик тога времена. У свим редакцијама старословенског језика реч „биље“ се употребљавала и као синоним за лек, односно *дрогу* уопште.³ Посебно је била разноврсна употреба ове речи у стручним, медицинским текстовима, као што су, на пример, они из *Хиландарског медицинског кодекса*. У наслову једног од њих – трактата о једноставним лековима, наговештен је основни садржај текста у којем се указује на састав и природу „сваког биља“ (в’сакогo билѧ), односно лека, и објашњено је за шта је које „биље“ добро (в’сако билѧ за что є добро). Због исцељујућег својства, лекови су уопштено називани „добро биље“ (шт(ъ) добрѧхъ билѧ), али су могли бити и поближе означени, као у изразу „биље“ за чишћење (laxativa, билѧ почиштѧно). Као опозиција „биљу“ налазе се отрови, тако да се лекови са антидотским својствима називају „биље против отрова“ (билѧ спротив штрови) или „тајно биље“ (билѧ таина), у које спадају теријак и митридат. Уосталом, реч „биље“ могла се појавити у једној реченици у неколико различитих значења. У прескрипцијама читамо да су лишће и цветови одређене биљке погодни састојци за справљање одговарајућег „биља“, односно лека. Дословна употреба речи „биље“ за сваки лек независно од његовог порекла недвосмислено је посведочена у општем називу за лекове минералног порекла: „биље које се добија из руда“ (билѧ коѧ чинѧт се шт рѧдъ).⁴

Слично схватање о „биљу“ као леку налази се и у латинским текстовима јадранских општина, где у једном документу из XV века изричито стоји *herbas*

Tucakov, Jovan, *Lečenje biljem: fitoterapija*, Beograd 1984², стр. 24–72 (у даљем тексту: Tucakov, J., *Lečenje biljem...*) и новији рад Паројчић, Душанка; Stupar, Dragan, „Istorijski osvrt na lekovito bilje i njegovu upotrebu u farmakologiji“, у: *Timočki medicinski glasnik*, 28, 3-4 (2003), стр. 101–109.

² Катић, Реља, *Српска средњовековна медицина*, Горњи Милановац 1990, стр. 10–16, 25, 29.

³ У речницима старословенског језика „биље“ се обично преводи као грч. *φάρμακον*, лат. *gemedium, medicamentum, medicina, herbae medicae*“, *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae IV*, Praha 1961, стр. 152; cf. Miklosich, Franz von, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum, emendatum auctum*, Scientia Verlag Aalen, Wien 1977², стр. 50.

⁴ За наведене примере, *Хиландарски медицински кодекс № 517. Превод*, приредио Катић, Реља В., превели Котарчић, Љубомир и Миливојевић, Младен, Горњи Милановац – Београд 1989, стр. 293, 324, 337, 394, 395, 396 (у даљем тексту: ХМК 1989). Уп. Катић, Реља В., *Терминологија српске средњовековне медицине и њено објашњење*, Београд 1982, стр. 54 (у даљем тексту: Катић, Реља В., *Терминологија српске средњовековне...*); Катић, Реља В., *Терминолошки речник српске средњовековне медицине*, Београд 1987, стр. 28.

sive medicinas.⁵ Ова веза примећује се и у вишезначној речи *species*, која је, поред зачина или мирођије, означавала лекове, односно лековито „биље“, некад поближе одређено и као *species medicinalis*. Од наведених латинских термина потичу *speciaria* у значењу лека и апотеке, те назив за апотекара, *speciarius* (*spiciarius*) и (*h*)*erbarius*.⁶

Појам „биља“ као лека проширио се из медицинске праксе на друге области друштвеног живота, које не стоје у директној вези са биљкама у најширем значењу те речи. На појединим местима *Светосавског номоканона* (почетак XIII века) помињу се различита својства лека који је могао да буде описан као „најљуће и опорно, или слабо и мекано биље“.⁷ У овом важном црквеноправном споменику аутокефалне српске цркве реч „биље“ је метафорички употребљено у контексту покајне дисциплине, где се епитимија, односно „духовна казна“, сматрала за терапеутско средство, тј. лек против греха.⁸ Тако се у црквеним списима и покајничким књигама може читати о „покајном биљу“ (*покајанными выліи*), „духовном биљу“ (*доуховно вылик*) или „епитимијном биљу“, намењеном за исцељење душе верника (*рѣкше кпительминаа выльа дшевнаго ради ицѣлѣнья примати подобакть*).⁹

Лековито биље у књизи: Хиландарски медицински кодекс

Основни извор за истраживање српске средњовековне фармакологије и фитотерапије јесте горепоменути хиландарски рукопис № 517 из XVI века, у науци познат као *Хиландарски медицински кодекс*.¹⁰ У тој рукописној књизи

⁵ Jeremić, Risto; Tadić, Jorjo, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika II*, Beograd 1939, стр. 147. (у даљем тексту: Jeremić, R.; Tadić, J., *Prilozi za istoriju zdravstvene...*)

⁶ Jeremić, R.; Tadić, J., *Prilozi za istoriju zdravstvene...*, стр. 148; *Lexicon latinitatis medii aevi Jugoslaviae*, ur. Kostrenčić, Marko, II, 1971, стр. 415; VI, 1976, стр. 1109–1110 (у даљем тексту: *Lexicon latinitatis...*); Jeremić, R.; Tadić, J., *Prilozi za istoriju zdravstvene...*, стр. 148.

⁷ *Законоправило светога Саве I*, приредили и превели Петровић, Миодраг М. и Штављанин–Ђорђевић, Љубица, Београд 2005, стр. 474.

⁸ О томе детаљније код Erickson, John H., „Penitential Discipline in the Orthodox Canonical Tradition“, у: *St. Vladimir's Theological Quarterly*, Vol. 21, No. 4, 1977, стр. 191–206; Симић, Прибислав, *Покајна дисциплина у старој цркви и данас*, у: Богословље, год. XLII, св. 1–2, 1983, стр. 23–31.

⁹ Срезневский, Измаил Иванович, *Материалы для словаря древнерусского языка по письменнымъ памятникамъ I*, Санктпетербургъ 1893, стр. 203, 829.

¹⁰ На постојање ове хиландарске рукописне књиге и на њен медицински садржај указао је Радојичић, Ђорђе Сп., „Старе српске повеље и рукописне књиге у Хиландару“, у: *Arhivist*, II, 2, 1952, стр. 72, 73 (у даљем тексту: Радојичић, Ђ. Сп., „Старе српске повеље...“). Неколико деценија касније, рукопис је постао доступан у фототипском издању захваљујући труду Реље Катића са називом *Хиландарски медицински кодекс № 517*, Народна библиотека Србије, Београд 1980 (у даљем тексту: ХМК 1980), а затим и у издању текста са преводом (в. нап. 4). Критички осврт на оба ова издања, в. Јовановић, Томислав, „Приказ: Хиландарски медицински кодекс № 517, Превод. Приредио и уводну студију написао Р. В. Катић. Транскрипција српкословенског текста и превод Љ. Котарчић и М. Миливојевић, Београд 1989, стр. LX + 508 (приказ)“, *Јужнословенски филолог*,

налазе се преписи различитих средњовековних трактата из фармакотерапије и различитих области медицине, који су написани под снажним утицајем говорног језика и језика медицинске науке. Ови састави углавном преносе знања која су негована у познатим медицинским школама Салерна и Монпељеа. За нашу тему најзначајнија су два трактата салернске школе из XII века, један о једноставним и други о сложеним лековима, који обухватају знатан део хиландарске рукописне књиге, те неколико фармакотерапијских списа. Први салернски приручник је *Liber de simplicibus medicinis*, познатији са скраћеним именом *Circa instans* (тј. по речима којима отпочиње ово дело), произашао је, како се у науци обично наводи, из пера Матеја Платеаријуса (Matthaeus Platearius, умро око 1161),¹¹ док се трактат о сложеним лековима ослања на *Antidotarium* извесног

XLVI, 1990, стр. 146–158 (у даљем тексту: Јовановић, Т., „Приказ: Хиландарски медицински кодекс...“). Иако особена по свом садржају у односу на сачувана дела из средњовековне српске и јужнословенске књижевности, Кодекс је повремено привлачи пажњу историчара књижевности и језика: Апостолов, Миладин; Ботев, Вячеслав, „Ръкописи с медицинског садржаја от Атон. Хиландарски медицински сборник № 517“, у: *Palaeobulgarica*, VI/1, 1982, 59–86; Недељковић, Јасмина, *Именички суфикси у Хиландарском медицинском кодексу (XVI век)*, у: Археографски прилози 16, 1994, стр. 353–373; Исаченко Лисовая, Т. А., „Хиландарский медицинский кодекс № 517 и его ближайшие параллели в славянской письменности“, у: *Археографски прилози*, 18, 1996, стр. 119–130; Јовић, Надежда, *Језик Хиландарског медицинског кодекса*, Ниш 2011. У новије време обновљено је интересовање за садржај ове књиге и са становништа природних и медицинских наука, Вуковић, Илинка, „Лечење артритиса у средњовековној Србији према списима Хиландарског медицинског кодекса“, у: *800 година српске медицине, Зборник радова 15. Студеничке академије*, ур. Димитријевић, Брана, Београд 2011, стр. 43–57; Јарић, С.; Митровић, М.; Djurdjević, L.; Kostić, O.; Gajić, G.; Pavlović, D.; Pavlović, P.; „Phytotherapy in medieval Serbian medicine according to the pharmacological manuscripts of the Chilandar Medical Codex (15–16th centuries)“, у: *Journal of Ethnopharmacology*, 137, 2011, стр. 601–619. (у даљем тексту: Јарић, С.; Митровић, М.; Djurdjević, L.; Kostić, O.; Gajić, G.; Pavlović, D.; Pavlović, P.; „Phytotherapy in medieval Serbian...“)

¹¹ Матеј је историјски слабо позната личност која је припадала познатој салернској лекарској породици Платеаријус. Латински текст из XIII века објавио је Wölfel, Hans, *Das Arzneidrogenbuch Circa Instans in einer Fassung des XIII. Jahrhunderts aus der Universitätsbibliothek Erlangen. Text und Kommentar*, Berlin 1939; штампано издање *Circa instans* из 1497. године доступно је преко интернета захваљујући предусретљивости Државне и универзитетске библиотеке у Гетингену (<http://gdz.sub.uni-goettingen.de/gdz>). Француски текст на основу рукописа из XIII века објавио, Dorveaux, Paul, *Le livre des simples medecines*, Paris 1913. О Матеју и његовом делу, в. Грмек, Мирко Дражен, „Садржај и подријетло Хиландарског медицинског кодекса бр. 517“, у: *Споменик САНУ*, 110, 1961, стр. 40 (у даљем тексту: Грмек, М. Д., „Садржај и подријетло...“); *Медицинска Енциклопедија* (у даљем тексту: *ME*) VIII, Zagreb 1963, s.v. *Platearius*, стр. 21 (Грмек, Мирко Дражен); *Lexikon des Mittelalters* (у даљем тексту: *LM*) VII, s.v. *Platearius*, стр. 6 (H. H. Lauer); *LM II*, s.v. *Circa instans*, стр. 2094–2097 (Keil, G.); Anderson, F. J., *An Illustrated History of the Herbals*, Columbia University Press 1997, стр. 45–50 (у даљем тексту: Anderson, F. J., *An Illustrated History of the Herbals...*); Garrido Anes, Edurne, „Geographical and Dialectal Distribution of Platearius' *Liber de Simplicibus Medicinis* in England“, у: *International Journal of English Studies*, V/2, 2005, стр. 93–114 (у даљем тексту: Garrido Anes, E., „Geographical and Dialectal Distribution of Platearius' ...“).

Николе из Салерна (прва половина XII века).¹² Посебну групу чине текстови са терапијским прескрипцијама и упутствима која преносе знања салернско-монпељеске школе и у којима се позива на различите ауторе западноевропске медицине средњег века. На везу поменутих састава из хиландарског рукописа са научним достигнућима салернско-монпељеске школе својевремено је указао Мирко Грмек у свом познатом раду о садржају и пореклу *Хиландарског медицинског кодекса*.¹³

Изгледа да је приређивачима српског текста била позната практична вредност књига *Circa instans* и *Antidotarium Nicolai* и њихова релативно широка употреба у пракси лечења латинске Европе. Оба ова дела често су умножавана и заједно повезивана у јединствену књигу,¹⁴ што се препознаје и у српској језичкој верзији. Због структуре и садржаја који нису били оптерећени теоријским излагањима, ови приручници су се раширили изван универзитетске средине. Према прописима појединих апотекарских гилди XIV и XV века свака аптека била је у обавези да поседује бар по један примерак ових или њима сличних књига.¹⁵ Релативно брзо, током XIII и XIV века *Circa instans* преведена је на друге европске језике: старофранцуски, хебрејски, немачки, холандски, енглески, језике Пиринејског полуострва, а крајем XV века доживела је више штампаних издања.¹⁶ Слично је било и са делом *Antidotarium Nicolai*.¹⁷

¹² Dorveaux, Paul, *L'Antidotaire Nicolas deux traductions françaises de L'Antidotarium Nicolai l'une du XIVe siècle*, Paris 1896 (у даљем тексту: Dorveaux, P., *L'Antidotaire Nicolas...*). О делу и његовом писцу: Грмек, М. Д., „Садржај и подријетло...“, стр. 42; Катић, Реља В., „Хиландарски медицински кодекс, његов садржај, порекло и значај“, у: *ХМК*, 1980, XXXII; *LM II*, s.v. *Antidotarium Nicolai* (Keil, G.), стр. 708–710; Carrillo-Linares, Maria José., „Middle English *Antidotarium Nicolai*: Evidence for Linguistic Distribution and Dissemination in the Vernacular“, у: *International Journal of English Studies*, V/2, 2005, стр. 71–92. (у даљем тексту: Carrillo-Linares, M. J., „Middle English *Antidotarium Nicholai*...“)

¹³ Грмек, М. Д., „Садржај и подријетло...“, стр. 31–44. Своје ставове у вези са *Circa instans* Грмек је поновио у више наврата у *Медицинској енциклопедији* „Југославенског лексикографског завода“: *ME VIII*, 1963, s.v. *Platearius*, стр. 21; s.v. *Povjest medicine: Razvoj medicine na prostoru današnje Jugoslavije*, стр. 205. Његове закључке усвојио је, касније, Реља Катић (в. нап. 19).

¹⁴ Garrido Anes, E., „Geographical and Dialectal Distribution of *Platearius*’...“, стр. 94, 101.

¹⁵ Riddle, John M., „Theory and Practice in Medieval Medicine“, у: *Viator*, 5, 1974, стр. 171 (у даљем тексту: Riddle, J. M., „Theory and Practice...“); Carrillo-Linares, M. J., „Middle English *Antidotarium Nicholai*...“, стр. 72.

¹⁶ Грмек, М. Д., „Садржај и подријетло...“, стр. 40; *LM VI*, s.v. *Circa instans*, стр. 2095 (Keil, G.); Garrido Anes, E., „Geographical and Dialectal Distribution of *Platearius*’...“, стр. 93–114. Снажан утицај *Circa instans* приметан је на садржај, структуру и стил немачког *Gart der Gesundheit* од Johann-a Wonnecke von Kaub-a (друга половина XV века), *LM VI*, s.v. *Circa instans*, стр. 2096 (Keil, G.).

¹⁷ *LM II*, s.v. *Antidotarium Nicolai*, стр. 709 (Keil, G.); Carrillo-Linares, M. J., „Middle English *Antidotarium Nicholai*...“, стр. 71–92. Ово је дело било познати и код византијских лекара, пошто је послужило за узор знатно обимнијој збирци рецепата дворског лекара Николе Мирепса са краја XIII века, Hunger, Herbert, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, Bd 2:

У поменутом преводу *Circa instans* треба убројати и српски састав из *Хиландарског медицинског кодекса*. Његов значај је вишеструк са становишта културне и интелектуалне историје средњовековне Србије. Овде није реч само о преношењу западноевропских медицинских приручника ако имамо у виду и знатан утицај арапске медицине на школу у Салерну. Поред тога, Платеаријусова *Circa instans* заснована је на чувеној античкој фармакопеји *De Materia medica* римског војног лекара Диоскурида из Киликије (I век),¹⁸ тако да су посредним путем у српску средину пренета и знања античког света.¹⁹

О месту и времену настанка превода поменутих трактата из *Хиландарског медицинског кодекса* не може се поузданије говорити. Сам рукопис потиче из шесте деценије XVI века и сачуван је у незавидном стању – био је препевезиван, листови су му испретурани, препознаје се више руку које су писале текст.²⁰ Судаће према једном од његових записа, рукопис се можда неко време налазио

Philologie – Profandichtung – Musik – Mathematik und Astronomie – Naturwissenschaften – Medizin – Kriegswissenschaft – Rechtsliteratur, München 1978, стр. 312. (у даљем тексту: Hunger, H., *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner...*)

¹⁸ Stannard, Jerry, *Dioscorides and Renaissance Materia Medica*, in his book: *Herbs and Herbalism in the Middle Ages and Renaissance*, Variorum collected studies series, ed. K. E. Stannard and R. Kay, Ashgate Variorum 1999, № IX, 6 [= *Analecta Medico-historica 1: Materia Medica in the XVI Century*, Oxford 1966]; Грмек, М. Д., „Садржај и подријетло...“, стр. 42; De Vos, Paula, „European materia medica in historical texts: Longevity of a tradition and implications for future use“, у: *Journal of Ethnopharmacology*, 132, 2010, стр. 28, 40–44 (у даљем тексту: De Vos, P., „European materia medica in historical texts...“). О присутности Диоскуридовог дела у Византији, Riddle, John M., „Byzantine Commentaries on Dioscorides“, у: *Symposium on Byzantine Medicine, Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 38, 1984, стр. 95–102.

¹⁹ У својим првим радовима Реља Катић је сматрао да трактат о једноставним лековима из *Хиландарског медицинског кодекса* представља превод или прераду Диоскуридовог дела, Катић, Реља В., „О пореклу одломака из Диоскуридесовог списка у хиландарском медицинском кодексу (бр. 517)“, у: *Зборник радова Ветеринарског института у Приштини*, I, 1955, стр. 105–114; Катић, Реља В., *Медицина код Срба у средњем веку*, Београд 1958, стр. 67 (у даљем тексту: Катић, Р. В., *Медицина код Срба...*). Својевремено је М. Д. Грмек, (Грмек, М. Д., „Садржај и подријетло...“, стр. 39) скренуо пажњу на погрешну идентификацију текста, што је Катић касније прихватио, Катић, Реља В., „Српски превод *Liber de simplicibus medicina dictus Circa Instans Matthaeusa Plateariusa* из хиландарског медицинског кодекса бр. 517“, у: *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, XXV/2, 1977, стр. 202, 221 (у даљем тексту: Катић, Реља В., „Српски превод...“); уп. Катић, Реља В., *Порекло српске средњовековне медицине*, Београд 1981, стр. 129–136 (у даљем тексту: Катић, Р. В., *Порекло српске средњовековне медицине...*). Међутим, првобитна Катићева претпоставка преносила се и касније у литератури, Туцаков, Јован, „Српска средњовековна фармација“, у: *700 година медицине у Срба*, Београд 1971, стр. 48–161.

²⁰ Грмек, М. Д., „Садржај и подријетло...“, стр. 31; Катић, Реља В., *Хиландарски медицински кодекс*, XII. Датирање рукописа урађено је према воденим знацима, Станковић, Радоман, „Водени знаци Хиландарског медицинског кодекса № 517 из 1550/1560. Године“, у: *Археографски прилози*, 26–27, 2004–2005, стр. 449–463.

у залеђу Јадранског приморја,²¹ док грчке глосе на маргинама текста насталих у различитим периодима указују на вишејезичну средину каква је била Света Гора.²² Када је реч о садржају самог рукописа, њега чине разнолики састави чије су старосрпске језичке верзије могле настати у различитим временима, од XIII до XV века.²³ Неопходно је истаћи да је и рукописна традиција латинских текстова прилично разуђена, што се препознаје не само у поређењу појединих рукописа већ и у њиховом односу према штампаним издањима са краја XV и из XVI века.²⁴

Преводилац/преводиоци трактата из хиландарског рукописа највероватније су били људи лекарске струке. У литератури се обично наводи кратак и прилично занимљив запис, данас тешко проверљив, за који се тврди да потиче из рукописа из XIV века, према којем је извесни лекар Никола завршио превод „латинске књиге на српску књигу“.²⁵ О којем је то лекару Николи, познаваоцу латинског језика и књизи реч, остаје непознато. Једино на основу професије преводиоца можемо претпоставити да је посреди вероватно било штиво медицинског садржаја.

Поменути српски трактат о једноставним лековима (*simplicia*) носи наслов „Казивање о природи сваког лека: да ли је врућ, студен, сув или влажан. О сваком леку за шта је добар“.²⁶ Он не представља у целини Платеаријусово дело, јер обухвата свега 145 описа лекова. Основни разлог лежи како у оштећењу рукописа (недостају најмање две целине овог трактата) тако и у избору српског

²¹ На последњем листу рукописа налази се запис у којем се говори о пустошењу Херцеговине 1682. године, *ХМК* 1980, стр. 408; Богдановић, Димитрије, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978, стр. 195.

²² Уп. Грмек, М. Д., „Садржај и подријетло...“, стр. 39.

²³ Катић, Реља В., „*Порекло и време настанка Хиландарског медицинског кодекса*“, у: *ХМК* 1989, XXXIII–XLVI; уп. Грмек, М. Д., „Садржај и подријетло...“, стр. 36, 40, 43.

²⁴ Трактате о једноставним и сложеним лековима из хиландарског рукописа Катић доводи у везу са латинским штампаним издањима са краја XV века, *ХМК* 1989, XXXIII–XLVI. Грмек, М. Д., „Садржај и подријетло...“, стр. 36, 40, 43 на више места указује на разлике између рукописних и штампаних издања *Circa instans* и сматра да је српски текст преведен на основу рукописне књиге и његов настанак смешта оквирно у XV век. Разлике између латинског рукописног наслеђа и каснијих штампаних издања *Circa instans* најјасније долазе до изражаја у броју описа дрога који се с временом проширивао – од око 250 или 260 из рукописног наслеђа до 273 у штампаној књизи са краја XV века, Anderson, F. J., *An Illustrated History of the Herbs...*, стр. 48. Ништа мање сложена није ни историја текста Николиног *Antidotarium-a*. Дело је током процеса копирања и умножавања стално допуњавано новим рецептима, cf. Riddle, John M., „Theory and Practice, стр. 171, нап. 56; Carrillo-Linares, M. J., „Middle English *Antidotarium Nicholai*...“, стр. 71–92.

²⁵ Преведе Никола врачъ отъ латиньскє книге на српьскоу книгоу. в(ог)ъ да га прости, Хаџи-Васиљевић, Јован, „Свети Прохор Пчињски и његов манастир“, у: *Годишњица Николе Чупића*, 20, 1900, стр. 100; уп. Грмек, М. Д., „Садржај и подријетло...“, стр. 43.

²⁶ *ХМК* 1989, стр. 97; *Сказаније кс(тъ)ствѣх ѿт в'сакогo вилѣа, или к в'рѣкк или к стѣдено. или сѣхо. или мокрѡ. и в'сако вилѣе за что є добро*, *ХМК* 1980, стр. 27.

редактора (или преписивача) пошто су поједини описи дрога вероватно били намерно изостављани.²⁷

Одреднице о дрогама распоређене су азбучним редом, и при том се на особен начин следио принцип практичности који је примењен у оригиналном латинском тексту, у којем је грађа распоређена према, сасвим разумљиво, абecedном редоследу.²⁸ Увођење азбучног распореда није сматрано сувишним иако су дроге задржале углавном своја латинска имена, али транскрибована у складу са њиховим изговором у старом српском језику.²⁹ Осим у називима дрога, латинска медицинска терминологија, која је била под снажним грчким и арапским утицајима, присутна је и у општим медицинским терминима као што су пилула (pilula, пилџла), емпластри (emplastrum, грч., емблaстъ), сируп (sirippus, арап., ширџпъ), „ђулап“ (juler, iular(i)um, арап., гјулапъ) или специја (species, ѝ спeциѝю, џт спeцѝѝ).³⁰ У извесном погледу, латински језик је био у функцији стварања стручног, али истовремено и „тајног“ језика струке, пошто су поједини делови латинских реченица остали, највероватније, намерно не-преведени. Као упечатљив пример може се издвојити синтагма „пилуле шине квибуш ешеноло“ иза које следи превод у виду објашњења.³¹

Усвајање латинске средњовековне медицинске терминологије несумњиво је допринело обогаћивању језика лекарске и апотекарске струке у српској и јужнословенској средини, која је, са своје стране, поседовала релативно развијену „домаћу“ терминологију засновану на говорном језику и непосредном искуству. О томе сведоче српски и у знатно мањем броју грчки и турски називи за поједине дроге, који су уношени у текст у виду глосе било у наслову било у опису саме дроге.³² Имајући у виду да је познат само један српски пре-

²⁷ Грмек, М. Д., „Садржај и подријетло...“, стр. 34, 40, 41; Катић, Реља В., „Српски превод...“, стр. 203, 211–212.

²⁸ Овом приликом бих подсетио на постојање другачијих решења која су примењивана, као, на пример, она у српскословенском преводу грчке *Синтагме Матије Властара*, где је у ћирилском тексту сачуван алфавитни распоред грађе, што је за последицу имало губитак првобитно замишљене прегледности грађе овог црквеноправног споменика.

²⁹ Уместо *aloë* стоји „алоешъ“ или „алое“, *agaricus* је „агарико“, *anis* – „анџж“, *balsamus* – „балшамо“, *ciminum* – „киминъ“, *elleborus* – „елеборуш“, научни назив *helleborus (niger)*; *iris* – „ириш“ (перуника), итд., Катић, Реља В., „Српски превод...“, стр. 206–212; уп. Симоновић, Драгутин, *Ботанички речник. Имена биљака*, Београд 1959, *passim*. (у даљем тексту: Симоновић, Д., *Ботанички речник...*)

³⁰ Катић, Реља В., *Терминологија српске средњовековне...*, стр. 74, 133, 148.

³¹ Употребљена синтагма *пилџлѝ шинѝ квивѝш(ъ) ѣшеноло*, ХМК 1980, стр. 333, лат. „*pilulae sine quibus esse polo*“ из трактата је о сложеним лековима, *Dorveaux, P., L' Antidotaire Nicolas...*, стр. 24, у хиландарском рукопису је објашњена у виду превода: *како да бы реклѝ без коѝх некио выѝтѝ*, ХМК 1980, стр. 333, „као кад би рекао без којих нећу да будем“, ХМК 1989: 158. Уп. *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, s.v. Лек (Ћирковић, Сима).

³² Глосе су исписиване у дужим или краћим формулама типа „и другим именом се зове“ или „српски се зове“, „грчки се зове“, односно „турски“, а најчешће „сиреч“. Ради илустрације

пис, настанак глоса може се довести у везу како са техником превођења тако и са настанком постојећег преписа. Турски термини оправдавани су временом настанка хиландарског рукописа (XVI век) и указују на прилично „разуђену“ терминологију, коју непрестано ствара говорни језик.

Трактат о једноставним лековима из *Хиландарског медицинског кодекса*, као и свака друга слична књига, садржи описе дрога биљног порекла (*vegetabilia*), које су и најбројније, затим минералног (*mineralia*) и животињског (*animalia*) порекла.³³ Као дроге биљног порекла наводе се, на пример, љубичица, ружа, алој, анис, кимин, шљива, крушка, мак, бели лук, тиква, метвица (*mentha pulegium*), матичњак (*melissa officinalis*), вилине/госпине власи (*adiantum capillus veneris*), кукурек (*helleborus*), нана (*mentha*), ђумбир (*zingiber officinale*), мандрагора и друге. Животињског порекла су мошусно говече, „кошчица у јелећем срцу“, тестиси дабра, амбра (излучевина кита уљешуре), док су као минералног порекла убројани злато, олово, магнет, шалитра, петролеј, битумен, мумија, жива, стакло и слично.³⁴ У свакој монографији наведена су основна својства дроге у складу са хуморалном теоријом (свака дрога углавном има по два својства у одређеном степену), затим се указује на њено порекло, особености у изгледу, док је највећи део описа посвећен основним рецептима и терапијским упутствима.³⁵ Неретко, пажња се обраћа и на трајање дејства дроге током њеног „чувања“, односно складиштења.³⁶

Међутим, овом приликом неопходно је скренути пажњу на опрезно коришћење Катићевог издања трактата о једноставним лековима у његовој савременој језичкој верзији, јер не пружа верну слику садржаја хиландарског текста. У њој постоје извесни пропусти не само у преводу већ и у идентификацији појединих дрога, а у појединим случајевима испуштене су и целе монографије.³⁷

издвојено је неколико примера: *wt anѣтѣмъ срѣвскы се зове копрѣ* (*anethum graveolens* „српски се зове копар“/мирођија), *wt алиѣмъ срѣвчѣ вѣли лѣкѣ* (*allium*, „то јест бели лук“), *wt полегѣиѣ, срѣвчѣ мѣрѣна дѣица* (*pulegium*, „то јест матерна душица“) или *wt папавѣрѣ срѣвчѣ макѣ* (*papaver*, „то јест мак“) – средњовековни текст наведен је према *ХМК* 1989, стр. 303, 305, 361, *passim*.

³³ Cf. De Vos, P., „European materia medica in historical texts...“, стр. 28–47; *LM VI*, s.v. *Materia medica*, 378–380 (Schmitz, R.); за српски хиландарски рукопис, Катић, Реља В., „Српски превод...“, стр. 209–212.

³⁴ *ХМК* 1989, стр. 97–155, 293–354.

³⁵ Грмек, М. Д., „Садржај и подријетло...“, стр. 34.

³⁶ На пример, ковиље (*Adiantum capillus veneris*) „не може се дуго чувати јер брзо губи дејство“, док ким „своје дејство може сачувати пет година“, а анис „три године“ или перуника „бере се у пролеће“ и „може се сачувати до две године“ и сл., *ХМК* 1989, стр. 106, 126, 127, 155.

³⁷ У свом критичком приказу Катићевог издања *Хиландарског медицинског кодекса* Т. Јовановић, (Јовановић, Т., „Приказ: Хиландарски медицински кодекс...“) детаљно наводи пропусте у преводу и издању текста (в. нап. 10). С друге стране, указано је прилично суздржано да Катићева идентификација биљака и других дрога није увек поуздана, Panov, Ivica, „Botanički i farmakognosijski nazivi u Hilendarskom medicinskom kodeksu“, у: *Arhiv za farmaciju*, 44, sv. 1–2,

Спис о сложеним лековима (*composita*) који представља српски текст *Antidotarium-a Nicolai*, знатно је краћи у односу на његов оригинални текст, и отпочиње поменутиим насловом пилуле „без којих нећу да будем“. У њему су обједињени рецепти за справљање масти („масло“), емпластре и сирупа. Описано је више различитих „масти“: ружино, пелиново, ловорово, затим масло од руте, слачице, мастике, али и „масло од истуцане ћерамиде (црепа)“, односно „масло од злата“, или „масло“ које изједа „гњило месо из рана“ и слично. За емпластре коришћени су алој, мастика, измирна, восак, тиква и слично. Сирупи, „ђулапи и гликизми“ справљани су помоћу воде, шећера или меда, односно разноврсног биља (многыми билїами).³⁸

Поред трактата о једноставним и сложеним лековима, у *Хиландарском медицинском кодексу* налазе се, као што је поменуто, и извесни фармакотерапијски текстови салернско-монпелјеске школе. У низу рецепата за различите болести често се позива на ауторитете средњовековне медицине, било на ауторе, било на наслове познатих дела. У рецептима против опадања косе било је важно позвати се на ауторитет Мацера Флоридуса (X век), слично као и против лечења краста на глави, али су уз њега наведени и Исак Израели, Константин Афрички и *Circa instans*. Против вашљивости били су од користи рецепти Диоскурида и

1994, стр. 60–61; Ступар, Драган; Панов, Ивица, *Хиландарски медицински кодекс – исходите фармације у Срба*, Архив за фармацију, 44, sv. 1–2 (1994) 62–63. Ова упозорења истраживачи *Хиландарског медицинског кодекса* углавном нису узимали у обзир, судећи према досадашњим објављеним радовима, в. Јарић, S.; Mitrović, M.; Djurdjević, L.; Kostić, O.; Gajić, G.; Pavlović, D.; Pavlović, P.; „Phytotherapy in medieval Serbian...“, стр. 612, 613, passim. Овом приликом скренуо бих пажњу да је до извесне забуне у идентификацији дрога у постојећем преводу на савремени језик дошло приликом занемаривања средњовековног „стручног“ (латинског) назива у корист „домаћег“, уметнутог у виду глосе, који је послужио Катићу за научну идентификацију. Овакав приступ открива погрешно уверење о непроменљивости назива за одређено биље у српском језику током више векова, као и могућу разноликост у називима која је приметна и у савременом језику. То је за последицу имало „нестанак“ појединих дрога у преведеном тексту и појаву других које се у оригиналу не помињу. Тако се, на пример, биљка „Полегијум“ (*Mentha pulegium*), средњовековна „мајкина душица“ (в. нап. 32), која припада групи од 14 најчешћих дрога у античким, средњовековним (међу њима и *Circa instans*) и нововековним описима *materia medica*, в. De Vos, P., „European materia medica in historical texts...“, стр. 32, 33, 42, у савременом српском преводу не налази под „својим“ именом, већ као *Thymus serpyllum* (данашње име за мајкину душицу). Исти случај је и са идентификацијом дроге *Adiantum capillus veneris*, ХМК 1989, стр. 323 (в. стр. 15) која је учињена на основу њеног српског, средњовековног назива „ковиле“ и при том је занемарена чињеница да то име данас означава једну другу биљку. За називе биљака на српском, латинском и другим језицима, в. Симоновић, Д., *Ботанички речник...*, стр. 10–11, 300–301; 468–469; уп. Tucakov, J., *Lečenje biljke...*, стр. 274, 452, 482. Осим погрешне идентификације биља, неке дроге су из животињског света преведене у биљни, као што је случај са дрогом од дабрових тестиса, *Castoreum* – „Кашторијум“, ХМК 1989, стр. 323 која је у преводу означена као биљка *Ricinus communis* („Крљеж“), ХМК 1989, стр. 126.

³⁸ ХМК 1989, стр. 359–369.

Гилбертуса Англикуса (прва половина XIII века), док се приликом лечења очију наводе Герардус де Соло (XIV век) и Диоскурид.³⁹

Основно теоријско знање у оквиру кога се примењивало лечење биљем јесте поменута хуморална теорија, односно теорија о телесним соковима Хипократа и Галена.⁴⁰ Према овом учењу, болест је сматрана за поремећај равнотеже телесних сокова, а техника лечења заснивала се на принципу супротности, *contraria contrariis curantur*, што значи да је пацијента од грознице требало лечити „биљем“ чије је својство хладно и влажно.⁴¹ Поред хуморалне теорије, на средњовековну медицину снажно је утицала и астрологија, пошто се веровало да се равнотежа телесних сокова налази под утицајем одговарајућег астролошког знака, као што се налазе и одређени делови тела и њима својствене болести.⁴² Теорија о телесним соковима у српској средини била је позната не само из *Хиландарског медицинског кодекса* или из појединих лекаруша (в. ниже), већ и из списка немедицинског садржаја. То су могле бити књиге религиозно-филозофског обележја као што је *Шестоднев*,⁴³ или књига *Дионтра* Филипа Монотропа (крај XI века) намењена доколици ширих кругова писменог света.⁴⁴

³⁹ ХМК 1989, стр. 370–386; Грмек, М. Д., „Садржај и подријетло...“, стр. 36.

⁴⁰ Siraisi, Nancy G., *Medieval and early Renaissance medicine: an introduction to knowledge and practice*, The University of Chicago Press, Chicago-London 1990, стр. 104–106 (у даљем тексту: Siraisi, N. G., *Medieval and early Renaissance medicine...*); Stannard, Jerry, *The Theoretical Bases of Medieval Herbalism*, in his book *Herbs and Herbalism*, № IV, стр. 190 [= Medical Heritage I, Philadelphia 1985, стр. 186–198]. (у даљем тексту: Stannard, J., *The Theoretical Bases...*)

⁴¹ Stannard, J., *The Theoretical Bases...*; Riddle, John M., „Theory and Practice...“, стр. 172–173; уп. Minařik, Franc, *Od staroslavenskog vraštva do suvremenog lijeka*, Ljubljana 1971, стр. 82–83 (у даљем тексту: Minařik, F., *Od staroslavenskog vraštva...*).

⁴² Stannard, J., *The Theoretical Bases...*, стр. 193–194; Siraisi, N. G., *Medieval and early Renaissance medicine...*, стр. 112, 136, Figure 21; Riddle, John M., „Theory and Practice...“, стр. 173.

⁴³ У *Шестодневу* Георгија Писиде (поч. VII века) који је крајем средњег века преведен на словенски језик, део текста посвећен је античким знањима о човеку заснованим на медицинској теорији Хипократа и Галена и фармакологији – у тексту су, између осталог, набрајане и дроге намењене лечењу из биљног, животињског и минералног света, Радошевић, Нинослава, *Шестоднев Георгија Писиде и његов словенски превод*, Београд 1979, стр. 46–47, 53–55.

⁴⁴ Неопходно је указати на превид Реље Катића који се преноси у више његових дела, када о рукопису Универзитетске библиотеке у Београду (УБ) № 44 који није сачуван у целини, говори као о рукопису који у свом „другом делу“ садржи медицински спис са називом „Јестествословије“, Катић, Р. В., *Медицина код Срба...*, стр. 46–51; Катић, Реља В., *Порекло српске средњовековне медицине...*, стр. 76; Katić, Relja; Milić, Duřanka, „Jestestvosloviје i Hilandarski medicinski kodeks br. 517 – dva najznačajnija spomenika srpske medicine XV veka“, у: *Acta historica medicinae pharmaciae veterinae*, XII, 1972, стр. 12–18 (у даљем тексту: Katić, R., Milić, D., „Jestestvosloviје...“). Заправо, то није медицински спис са поменутиим насловом, већ је реч о „Петом слову“ *Дионтре* Филипа Монотропа. Неопходно је указати на Катићево погрешно тумачење извесног „записа преписивача“ у којем се помиње „старац Калиник“ који је наводно био из „моравских страна“, тј. Поморавља и који је подстакао анонимног преписивача да умножи наводни медицински текст, Катић, Р. В., *Медицина код Срба...*, стр. 46; Katić, R., Milić, D., „Jestestvosloviје...“, стр. 14. Заправо, реч је о поговору писца *Дионтре*, а поменути Калиник је из страна „смоленских“. О средњовековној

Поменуте теорије могле су бити представљене и у прилично кратким текстовима теоретског садржаја, као што је философски спис насловљен *Дамаскина Јована о човеку, шта је човек*.⁴⁵ У овом тексту је, уз основе хуморалне теорије, ликовно представљен и однос делова тела и зодијака – глава је била под знаком овна, стомак ваге, врат бика, бутине стрелца, стопала рибе и слично.⁴⁶

Лековито биље у књизи практичне намене: лекаруше

Уз *Хиландарски медицински кодекс*, постоји и већи број мањих медицинских састава, који су у науци обично познати под називом *лекаруше*. Ови текстови су прилично распрострањени у рукописној традицији и углавном се налазе у рукописним књигама са мање или више разноврсним садржајем. Бројност преписа указује на њихову широку примену у лекарској пракси и чини их, у неку руку, значајнијим у односу на трактате из хиландарског рукописа. Практична вредност лекаруша препознаје се такође како у рецептима за справљање различитих лекова и мелема тако и у увођењу низа вербалних лекова представљених у виду молитве, бајалице или амајлије, откривајући нам разноврсност средњовековне праксе лечења.

Најрепрезентативнија лекаруша, како због свог садржаја тако и старине сачуваног преписа, јесте она из ходошког рукописа прве трећине XV века.⁴⁷

књизи *Диоптри*, њеном аутору, преводу на словенски језик и посредним античким утицајима (и у области медицинске теорије) у српској средњовековној култури, Трифуновић, Ђорђе, *Стара српска књижевност. Основе*, Београд 1995², стр. 292; уп. Суботин Голубовић, Татјана, „Диоптра Филипа Монотропа у средњовековној Србији“, у: *Никон Јерусалимац. Вријеме – личност – дјело*, ур. Ј. Ђулибрк, Цетиње 2004, стр. 131.

⁴⁵ Харисијадис, Мара, „Писмо Јована Дамаскина о човеку у једном српском рукопису XVII века“, у: *700 година медицине у Срба*, Београд 1971, стр. 135–147. (у даљем тексту: Харисијадис, М., „Писмо Јована Дамаскина...“)

⁴⁶ Харисијадис, М., „Писмо Јована Дамаскина...“, стр. 138 + сл. 1. О астролошкој медицини у средњовековној српској рукописној традицији, в. Јанковић, Ненад Ђ., *Астрономија у старим српским рукописима*, Београд 1989, стр. 176–178.

⁴⁷ Својевремено је Јагић, Vatroslav, „Sredovječni liekovi, gatanja i vraćanja, Opisi i izvodi iz nekoliko ju no-slovinških rukopisa“, у: *Starine JAZU*, X, 1878, стр. 84–85 уочио значај ове лекаруше са становишта филологије, пошто су у њој наведена, како је рекао, „разна имена трава и болести“ које се не срећу често у рукописној средњовековној традицији. Знатно касније уследило је издање текста, српски превод са фотографијама текста, *Медицински списи Ходошког зборника: избор*, приредио, превео, аутор предговора, Катић, Реља В., Београд–Горњи Милановац 1990. (у даљем тексту: *Медицински списи Ходошког зборника...*) Ова лекаруша је већ дуже време предмет интересовања историчара медицине, Јерemić, Risto, *Zdravstvene prilike u jugoslavenskim zemljama do kraja XIX века*, Zagreb 1935, стр. 52–54 (у даљем тексту: Јерemić, R., *Zdravstvene prilike...*); Станојевић, Владимир, *Историја медицине*, Београд–Загреб 1953, стр. 1022–1024 (у даљем тексту: Станојевић, В., *Историја медицине...*). Релативно недавно, на основу новијег издања учињена

Заправо, тзв. *Ходошки зборник* представља зборник мешовитог састава који уз текстове битне за средњовековну лекарску праксу садржи и један од најстаријих сачуваних преписа Душановог законика и других књига Душановог законодавства.⁴⁸ За разлику од правног садржаја који обухвата први део рукописа, текстови медицинског карактера чине засебну и независну целину. Највећи део је фармакотерапијске садржине, и у њему је представљена практична примена појединих дрога, у првом реду биљног, али и животињског и минералног порекла. Од њих су справљани лекови како за оралну употребу тако и за спољашњу, у виду масти и мелема. Против зубобоље користио се корен од брескве скуван у вину, са копитњаком у вину испирала су се уста, прахом од јелењег рога мазали су се зуби да постану бели. Пелин се користио против задржавања мокраће или тровања печуркама и против жутице, а теријак са топлим вином против отока целог тела, док је против губе требало попрати кимин (*кѣминь*) са медом помешан у топлим вину или вино са прахом од јелењих рогова. Од алоја се правила маст против цурења гноја из уха или мелем приликом лома костију, бобово брашно користило се за подмлађивање, док је матичњак са медом стављан на рану задобијену од уједа животиње.⁴⁹ Колико нам данас многи средњовековни лекови (поготово они животињског порекла) и њихова примена изгледали чудни толико нам страна може бити и позивање на астролошке текстове, молитве, бајалице и употребу амулета. Тако се, на пример, као лек против грознице могла користити богојављенска водица, уз коју је читана молитва Христу или би се против напада беснила давала просфора са исписаном магијском формулом.⁵⁰ Ипак, основни теоријски оквири лечења представљени су у хуморалној теорији, чијим излагањем отпочиње ходошка лекаруша.⁵¹

Прескрипције записане у ходошком рукопису налазе се знатним делом, мада не увек у истом броју, и у лекарушама каснијег доба.⁵² Међутим, известен

је и језичка анализа појединих њених текстова, Јерковић, Вера, „О језику медицинских списа ходошког зборника“, у: *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 38, 1, 1995, стр. 29–39.

⁴⁸ Катић, који је био приређивач издања медицинских текстова из ходошког рукописа, није указао на ову чињеницу, те се стиче погрешан утисак да је реч о рукописној књизи у целини посвећеној лекарској пракси и теорији као што је то *Хиландарски медицински кодекс*. За опис рукописа, cf. Vašica, Josef; Vajs, Josef, *Soupis staroslovanských rukopisů Národního musea v Praze*, Praha 1957, № 110, стр. 212–219 и његово прецизно датирање Гроздановић–Пајић, Мирослава, „Ново датирање ћириличких рукописа Шафарикове збирке у Прагу“, у: *Библиотекар*, XX, 5, 1968, стр. 454.

⁴⁹ *Медицински списи Ходошког зборника...*, стр. 8–23, 62–77.

⁵⁰ *Медицински списи Ходошког зборника...*, стр. 8, 9, 62.

⁵¹ *Медицински списи Ходошког зборника...*, стр. 3–4, 57.

⁵² Катић наводи неколико рукописа од XVI до XVIII века, в. *Медицински списи Ходошког зборника...*, стр. xxxiv–xxxvi. Текстове из различитих лекаруша објавио Новаковић, Стојан, *Примери књижевности и језика старог и српскословенског*, Београд 1877, стр. 500–509.

број рецепата може се прочитати и у једном краћем тексту, из нешто старијег хиландарског рукописа (последња четвртина XIV век), који је насловљен *Јатрософија о свакој вешти (иатрософија о свакој веџи)*.⁵³ Наслов указује на састав општег медицинског карактера који се тиче „сваке ствари“ у вези са лечењем, док његов грчки назив *јатрософија* упућује на византијско порекло и утицаје.⁵⁴ Слично грчким *јатрософијама* и српским лекарушама, овај састав прилагођен је свакодневной лекарској пракси, а о његовој практичној примени говори врста рукописа и одабир текстова уз које је умножаван.⁵⁵ Због старости преписа, *Јатрософија о свакој вешти* представља важан извор, уосталом као и медицински текстови *Ходошког зборника*, за истраживање средњовековне праксе лечења „биљем“ у средњовековној Србији до 1500. године.

У рукописном наслеђу Југоисточне Европе далеко највећи број лекаруша сачувао се после 1500. године, све до дубоко у XIX век. Бројност преписа указује на њихов практичан значај у лекарској пракси, коју можемо сматрати за средњовековну.⁵⁶ Непосредна практична примена утицала је на њихов садржај – нови рецепти и упутства су дописивани, а постојећи изнова преиспитивани. Међутим, са развојем савремене медицине од краја XVIII века лекаруше су постепено постале искључиво део народне медицинске праксе и

⁵³ На постојање овог састава у једном од хиландарских рукописа (бр. 462) указао је Радојичић, Ђ. Сп., „*Старе српске повеље...*“, стр. 72; објављен текст и „слободан превод“, Катић, Р. В., *Медицина код Срба...*, стр. 58–66. Препис *Јатрософије* налази се у једном конволуту, књизи насталој од два спојена, првобитно засебна зборника. Оба су исписана на хартији произведеној у последњој четвртини XIV века, Богдановић, Димитрије, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978, стр. 177; Станковић, Радоман, *Водени знаци хиландарских српских рукописа XIV-XV века*, Београд 2007, стр. 71–72.

⁵⁴ У византијској медицинској традицији „јатрософија“ (*iatrosophion*) представља збирку рецепата против различитих болести и широко је распрострањена у грчком рукописном наслеђу, Temkin, Owsei, „Byzantine Medicine: Tradition and Empiricism“, у: *Dumbarton Oaks Papers*, 16, 1962, стр. 113; Hunger, H., *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner...*, стр. 275, 311.

⁵⁵ Текст *Јатрософије* налази се у оним деловима рукописа, где је и молитва за успешан риболов или црквени чин који се обавља на њиви ради заштите усева од штеточина. Слично као и приликом издавања лекаруше из ходошког рукописа, Катић не казује ништа одређеније о рукописној књизи из које је преузет објављени текст (нити доноси тачну сигнатуру хиландарског рукописа). Овим поступком занемарена је јединствена веза између текста и књиге, те се губи из вида шири друштвени и културни контекст средњовековне лекарске праксе.

⁵⁶ Због свог разноврсног садржаја лекаруше су могле продрети у различиту врсту рукописне књиге. У библиографији Romano, Jaša, *Jugoslovenska bibliografija lekariša i narodnih medicinskih rukopisa*, Београд 1973. представљено је 415 лекаруша које углавном (бар до XIX века) чине мањи или већи део неког рукописа. Романо је појам лекаруша широко схватио, придржавајући се дефиниције Ристе Јеремића, Romano, Jaša, *Jugoslovenska bibliografija lekariša*, стр. 7; cf. Jeremić, R., *Zdravstvene prilike...*, стр. 52, 54, и у њих је уврстио сваки текст састављен у намери да излечи, било да садржи рецепте за справљање мелема и лекова, било молитве, бајалице, амулете или астролошко-прогностичке саставе и слично.

у модерној науци су као такве биле класификоване и истраживане.⁵⁷ Другачије погледе на лекаруше изнео је Реља Катић препознајући сличност појединих прескрипција са онима из *Хиландарског медицинског кодекса*. Он с правом сматра да је ова врста штива у непосредној вези са средњовековном научном медицином која је заснована на античким и арапским традицијама.⁵⁸ У складу с тим, не треба губити из вида да се током последње деценије предузимају све смелија истраживања која суочавају античке и средњовековне *materia medica* са постојећом локалном и фолклорном праксом лечења у земљама широм Медитеранског басена.⁵⁹

Лековито биље у пракси

Најстарије познате болнице средњовековне Србије организоване су при владарским манастирима од краја XII века. У Хиландарском и Студеничком типичу намењеним српским монашким заједницама (састављени на основу типика цариградског Евергетидског манастира) говори се о неопходности организовања болнице у манастиру. Ова проблематика описана је у 40. поглављу Хиландарског и Студеничког типика са насловом „О болници и болничарима“, чији је садржај релативно често навођен у научној и популарној литератури као илустрација једне средњовековне манастирске болнице: „Рекох горе нешто мало о болесној браћи нашој. Игумановој вољи наложено је све што се тиче бриге о њима. Јер треба и о њима више знати. Заповедамо, дакле, да се изабере болесницима ћелија која је по изгледу добро успела болница. И постеље поставити болеснима за

⁵⁷ Неповољно мишљење о лекарушама изградиле су старије генерације историчара медицине. За Jeremić, R., *Zdravstvene prilike...*, стр. 54, оне су последица „pada antičke medicine“, а у њима „лечење је основано на sirovoj empiriji, tapkanjem u mraku kao i u narodnoj medicini“, док за Станојевић, В., *Историја медицине...*, стр. 1022, „лекаруше су престонародне медицинске белешке, које спадају у народну медицину пошто садрже народне савете и упуте о болестима, лековима и лечењу“.

⁵⁸ Иако се можемо уопштено сложити са наведеним Катићевим ставом, отвореним и даље остаје питање његових закључака у вези са односом између *лекаруше* из ходошког рукописа и латинског састава *Practica brevis* Јована Платеаријуса (XII век). У сваком случају, његове примедбе указују на један другачији поглед у истраживању лекаруша него што је то до сада био случај. Уп. Katić, Relja V., „O uticaju spisa Ioanes-a Platearius-a na postanак terarijskih zbornika srpske srednjovekovne medicine“, у: *Acta historica medicinae stomatologiae pharmaciae veterinae*, XVIII, 2, 1978, стр. 35–53; Катић, Р. В., *Порекло српске средњовековне медицине...*, стр. 137–142; *Медицински списи Ходошког зборника...*, стр. ххviii. С друге стране, не треба занемарити, као што је речено, ни снажне византијске утицаје на српске лекаруше.

⁵⁹ De Vos, P., „European materia medica in historical texts...“, стр. 28–47 где је наведена и ранија литература; cf. Lev, Efraim, „Traditional healing with animals (zootherapy): medieval to present-day Levantine practice“, у: *Journal of Ethnopharmacology*, 85, 2003, стр. 107–118.

лежање и одмор, и радника им дати како би им помогао у свему. Ако ли мојим гресима многи у болест падну, да им се дају два радника...“⁶⁰

У наведеном пасусу изложена су основа схватања о организацији једне средњовековне манастирске болнице. Болница је била невелика, смештана у једну повећу просторију са више болесничких кревета, док је надзор над њеним радом био у надлежности игумана. Он је био лично одговоран за правилно вођење болнице и негу болесника, усталом као и за добро здравствено стање целокупног манастирског братства.⁶¹ Непосредна нега оболелих поверена је једном или у случају ванредне ситуације, двојци болничара, који се у тексту неодређено називају „радници“.

У истом поглављу описане су и основне методе у нези болесних у којима се, иако изричито није поменуто, препознаје употреба лековитог биља. У болници је требало да постоји „арула велика, то јест огњиште сковано од метала и преносиво“,⁶² на коме ће се „болесним укроп топити и друго што им је за утеху, по могућству, што је за јело и пиће и за остале потребе“. Затим се болесним поручује следеће: „А брагија наша болесна да се, уздајући се у ово, не распусте тражећи сувишно нешто што никада нису ни чули, ни видели ни окусили, него нека се уздрже и смерни буду, задовољни оним само чему је време и што је могуће манастиру донети, то да им се донесе. Ако ли им и служите, заповести ради коју заповедисмо, ипак не дозвољавамо да извољевају. Мислимо да живе смерно, као што приличи монасима, да они за трпљење приме награду...“⁶³

⁶⁰ Свети Сава, *Сабрана дела*, приредио Јовановић, Томислав, Београд 1998, стр. 118–119 (у даљем тексту: Свети С., *Сабрана дела*...). О хиландарској и студеничкој болници и њеном месту у лекарској пракси средњовековне Србије писано је доста, в. Катић, Р. В., *Медицина код Срба...*, стр. 165–168; Катић, Реља, „Болница светог Саве у манастиру Студеници“, у: *Осам векова Студенице. Зборник радова*, Београд 1986, стр. 201–206; Радић, Радивој, „Болести и лечење“, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, ур. Марјановић Душанић, Смиља; Поповић, Даница, Београд 2004, стр. 414–418 (у даљем тексту: Радић, Радивој, „Болести и лечење...“). Уп. рад о средњовековним болницама у контексту поновног разматрања значења термина „работати“, „работник“ и „укроп топити“ из Главе 40. поменутих типика са прегледом старије литературе, Јеленковић, Анкица; Ранковић, Зоран, „О устројству првих болница код Срба“, у: *800 година српске медицине, Зборник радова 15. Студеничке академије*, ур. Б. Димитријевић, Брана, Београд 2011, стр. 25–34.

⁶¹ „Игуман свагда, не ретко, у болницу нека долази...“, Свети С., *Сабрана дела*..., стр. 118–119. У грчком Евергетидском типик у не помиње се игуман, већ лекар, Јагић, Ватрослав, „Типик хиландарски и његов грчки извор (додатак к издању епископа Димитрија)“, у: *Споменик СКА*, 34, 1898, стр. 56–57 (у даљем тексту: Јагић, Ватрослав, „Типик хиландарски...“); Живојиновић, Мирјана, „Хиландарски и Евергетидски типик. Подударности и разлике“, у: *ЗРВИ*, 33, 1994, стр. 100. О поменутом поглављу у Евергетидском типик у, в. *Byzantine Monastic Foundation Documents. A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*, ed. Thomas, John; Constantinides Hero, Angela vol. 2, Washington, D. C. 2000, стр. 497.

⁶² Јагић, В., „Типик хиландарски...“, стр. 56 указује на глосу у српском тексту која објашњава термин „арула велика“.

⁶³ Свети С., *Сабрана дела*..., стр. 117–119.

Основни метод неге и лечења састојао се од справљања топлих напитака, тзв. укропа, на једном омањем, преносивом металном огњишту на којем се припремала и различита врста хране за окрепљење болесних. У средњовековним манастирима препоручивала се нека врста укропа (топле воде) са кимином – *питиџ оукропъ с кѳмином(ь)* – за све чланове обитељи у време оних дана тешког и исцрпљујућег Великог поста, када се није јело на уљу или пило вино.⁶⁴ До лековитог биља и дрога није увек било једноставно доћи, што је за последицу имало извесна ограничења у употреби појединих лекова. Болесни се, стога, упозоравају да буду, можда за наше прилике исувише грубо, „задовољни оним само чему је време и што је могуће манастиру донети“. Наведена реченица језгровито, али недвосмислено говори о ограничењима у снабдевању, чувању и употреби средњовековних лекова. До лековитих дрога није се могло доћи у свако доба године, пошто се различите биљке нису брале у исто време, нити су сви делови биљке сматрани за лековите.⁶⁵ Слично томе, ни многе друге важне дроге није било могуће набавити у непосредној или широј околини манастира, јер су углавном стизале из географски удаљених крајева. На ова ограничења требало је озбиљно рачунати, и од практичног значаја биле су информације из трактата о једноставним лековима о дужини дејства сваког појединачног „биља“ (углавном ограничено на годину, две, или пет), годишњем добу и делу године када је најбоље да се оно убере, као и о његовом пореклу (в. горе).

Болнице је требало опремити лековима, храном и другим потрепштинама, односно како се у различитим средњовековним изворима уопштено каже, „да је свега довољно“ или „потребно“. Ктитори и дародавци манастира у Србији посвећивали су дужну пажњу формирању манастирских болница и за њихово издржавање издвајали знатна материјална средства.⁶⁶ Овом приликом поменуо бих повељу челника Радича манастиру Кастамониту из 1433. године, у којој се обавезује да ће болницу „која се налази у светом манастиру“ поред различитих давања „од селских доходака“, снабдевати и „ђаконијама“ у којима болесни неће оскудевати.⁶⁷ Повеља садржи једну од ретких формула у којој је материјална подршка болницама конкретизована у виду хране и других лековитих супстанци, и њиховој редовној и правовременој набавци.

⁶⁴ Наведени текст чита се само у Хиландарском, али не и у Студеничком типичу, Свети С., *Сабрана дела...*, стр. 58–59, чија су поједина поглавља прилагођена локалним условима и потребама ова два манастира.

⁶⁵ О неопходном знању „кад које биљке треба брати“ и „шта се бере“, Тусакoв, Ј., *Лечење биљет...*, стр. 178–179, 184–189.

⁶⁶ Катић, Р. В., *Медицина код Срба...*, стр. 164–175.

⁶⁷ и *диакoнѳа да сѳ дава оу болницѳу... што кѳ доволно быти болницѳь*, Новаковић, Стојан, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, стр. 551 (у даљем тексту: Новаковић, С., *Законски споменици...*).

Манастирске болнице су углавном биле интерног обележја и нису виђене као опште болнице или прихватилишта за лепрозне или хендикепиране, који се у средњовековном документима обично називају „хромци и слепци“.⁶⁸ За такве намене подизана је друга врста прихватилишта, која се могла налазити близу већих манастира или градских и привредних центара, где је популација била релативно густо насељена. Познато склониште за негу лепрозних подигао је недалеко од своје задужбине манастира Дечани краљ Стефан Дечански (1321–1331), деспот Стефан Лазаревић (1389–1427) је издашно помагао лепрозне, док је у XV веку био познат лепрозоријум у близини рударског центра Сребрнице.⁶⁹ У Котору се крајем средњег века такође налазило једно уточиште за лепрозне и забележено је постојање више болница и прихватилишта, као што су Хоспитал Св. Крста или Хоспитал Св. Духа.⁷⁰ Оваква склоништа за болесне била су такође снабдевена лековима и мелемима, које књижевно надахнути Цамблук назива „мирисна мира ради хлађења огња који се диже“ у телима лепрозних.⁷¹

Свака добро опремљена болница требало је да има свој врт у којем би се узгајало разноврсно биље намењено нези онима који би се у болници краће или дуже време задржавали. О томе изричите податке имамо у опису болнице коју је деспот Стефан Лазаревић подигао у Београду у првим деценијама XV века. За њу је пажљиво одабрано једно посебно место које није оскудевало питком водом и уз коју је био подигнут један врт. Београдску болницу Константин Философ Костенечки, биограф деспота Стефана, описује на следећи начин: „Сазида и странопријемницу за болне и у њој цркву која се налазила на преслаткој води, посвећену светом чудотворцу Николи. Засади и вртове са разноврсним изабраним плодовима, приложи јој села и многа имања; у тој (странопријемници) хранио је болесне и странце и давао им што им је потребно.“⁷²

⁶⁸ У организацији манастирске болнице Св. Арханђела Стефан Душан примењује решења из законодавства краља Милутина („како је узаконил краљ“) за манастир Бањску и забрањује да се осим монаха лече и друга болесна лица, Новаковић, С., *Законски споменици...*, стр. 699.

⁶⁹ За лепрозоријум у Сребрници, Динић, Михаило *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I*, Београд 1955, стр. 96; у средњовековној Босни било је познато више установа овог типа: у Фојници, Високом, Подкрешеву, Јајцу, Ćirković, Sima; Kovačević Kojić, Dušanka, „Zdravstvene prilike u srednjovekovnoj bosanskoj državi“, у: *Acta historica medicinae stomatologiae pharmaciae veterinae*, X, 2, 1970, стр. 96.

⁷⁰ Мијушковић, С.; Ковијанић, Р., *Грађа за историју српске медицине. Документи которског архива, књ. I (XIV и XV век)*, Београд 1964, стр. 32–33.

⁷¹ Цамблук, Григорије, *Књижевни рад у Србији*, Београд 1989, стр. 70. На основу Цамблаковог описа, у којем је укратко представљена ова раширена и заразна болест средњег века, Jeremić, R., *Zdravstvene prilike...*, стр. 34, закључио је да је краљ Стефан Дечански „у околини Дечана подигао склониште за лепрозне“.

⁷² Константин Философ, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, превод Г. Јовановић, Београд 2009, стр. 60.

Коришћење разноврсних лекова приликом лечења различитих болести у средњовековним здравственим установама, те подизање башта са лековитим биљем, посредно указују на неопходност складиштења лекова. Другачије речено, као важно питање поставља се оно које се тиче манастирских апотека у централним областима средњовековне Србије. О њима, нажалост, не постоје непосредни подаци.⁷³ Другачијег обележја биле су апотеке источнојадранских комуна, које се у изворима јављају од друге половине XIII и почетка XIV века.⁷⁴ Подаци о њиховом постојању могли су бити непосредни или посредни у виду помена имена општинских апотекара. У Котору, граду Немањића, градска апотека (*spetiaria, apotheca speciariae pro medicinis* и сл.) не помиње се раније од краја XIV века, мада су се почетком истог века (1326–1327) сачували најстарији помени которских апотекара (*spetiarius, apothecarius*).⁷⁵ Према Которском статуту (одредба из 1443. године), градској апотеци било је дозвољено да ради и недељом.⁷⁶

Од разноврсног „биља“ које се користило за исцелитељске сврхе посебно је драгоцено било оно које није могло бити узгајано у врту болнице или у жупи, земљи или региону, већ се увозило из далеких крајева. Углавном је то било „биље“ егзотичног порекла до којег се обично долазило путем прекоморске трговине. Оно је потицало из Индије, Персије или са нешто ближих обала Леванта. Због свог географског порекла ова врста дрога била је скупа у северним и западним областима Медитеранског басена и уједно је сматрана за драгоцену трговачки артикал Истока. У нашој средњовековној хагиографској књижевности указана је знатна пажња егзотичним дрогама у опису сусрета Св. Саве Немањића са „вавилонским“ (египатским) султаном у време ходочашћа

⁷³ Термин апотека води порекло из грчке речи $\alpha\lambda\theta\epsilon\acute{\alpha}\kappa\eta$, што значи складиште, магацин, *ME I*, s.v. Апотека, стр. 519. Овим именом називана су складишта подизана у Византији и њеним главним лукама, прометним трговачким станицама, да би од XIII века добила данашње значење у Италији, Француској и Немачкој, Riddle, John M., „Theory and Practice...“, стр. 168. Претече апотеке касног средњег века могу бити прилично скромне, као што су ормани са лековима манастирских болница, *ME I*, s.v. Апотека, стр. 519; cf. Minařík, F., *Od staroslavenskog vraštva...*, стр. 118.

⁷⁴ Ковијанић, Ристо; Стјепчевић, Иво, *Културни живот старог Котора (XIV–XVIII вијек) II*, Цетиње 1957, стр. 94–95. (у даљем тексту: Ковијанић, Р.; Стјепчевић, И., *Културни живот...*)

⁷⁵ Историјска грађа которског архива из XIV и XV века која се односи на медицинске прилике у Котору и на активност лекара, апотекара, бербера и хирурга који су живели и радили у том граду објављена је у књизи, Мијушковић, С.; Ковијанић, Р. *Грађа...* Архивски подаци били су познати у литератури и пре њиховог објављивања, в. Ковијанић, Р.; Стјепчевић, И., *Културни живот...*, стр. 56–57, 94–95; новији рад о поменутој проблематици Живковић, Валентина, „Змије у медицинској пракси старог Котора“, у: *Гује и јакрепи. Књижевност, култура*, ур. Детелић, Мирјана; Делић Лидија, Београд 2012, стр. 367–384.

⁷⁶ *Statuta civitatis Cathari – Statut grada Kotor*, Državni arhiv Crne Gore, Kotor 2009, knj. II, 470; knj. III, 425; уп. Синдик, Илија, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, Београд 1950, стр. 68.

Светог по градовима Свете земље и источног Медитерана, 1234–1235. године. Напуштајући Александрију, где је срдечно и са много уважавања био примљен, српски архиепископ је од египатског владара добио веома драгоцене дарове. Теодосије, један од биографа Св. Саве, описао је ову султанову дарезљивост одабраним речима: „и даде му у почаст балсамовог уља и велики трупац изабранога ксилалоба и благовоне аромате индијске, сахара и финика да узме колико треба“.⁷⁷

Даровани производи, посебно алој и балсамово уље, били су нашироко тражена роба у средњовековној медитеранској трговини лековитим дрогама⁷⁸ и налазе се у скоро свим описима једноставних лекова или рецептима из лекаруша.⁷⁹ У *Хиландарском медицинском кодексу* може се прочитати да балсам расте „близу Вавилона“, ⁸⁰ а алој дрволики (*алоџеш лигно*) у „Горњем Вавилону, код велике реке“, ⁸¹ односно Нила, и да оба потичу из Египта. Хиландарски трактат о једноставним лековима садржи и опис шећера (сахара), док су делови трактата са описом „финика“ изгубљени.⁸² Општи назив за остале супстанце, „благомирисни аромати индијски“, који је употребио Теодосије, указује на више квалитетних дрога са ароматичним дејством које потичу из Индије, далеке и стране земље. Бираним речима, писац је указао на значај сваког дара појединачно. Тај се значај не препознаје само у истицању посебних и необичних поклона већ и у дарованој количини описаној као „велики трупац“ или „да узме колико треба“. Широкогрудост домаћина била је несумњива, и у извесном погледу може бити и мерљива ако је сагледамо у контексту општег трговачког пословања наведеном робом. Наиме, постојала је пракса да се лековито биље, восак, шафран мере „танком мером“, као и злато, сребро и бисери.⁸³

⁷⁷ *дасть же емоу въ почеть варсамоѳелѳу и ѳѳилалоба избранныа троѳѳъ великъ и благовонныихъ арматъ индиискихъ, сахара же и финики елико. потребова възети, Живот Светога Саве написао Доментијан (= Теодосије), изд. Даничић, Ђура, Београд 1860, стр. 192; превод Мирковић, Лазар, Теодосије, *Житија*, Београд 1988, стр. 242. Постоји нешто другачији превод Башића који гласи: „па му даде на част и варсамојелеја и велики трупац одабрана ксилалоба и пријатна мирисна аромата индијских, сахара и финика, колико му је требало да узме“, Теодосије, „Живот Светог Саве“, у: *Старе српске биографије*, Београд 1924, стр. 230.*

⁷⁸ За разгранату и интензивну трговину различитим егзотичним дрогама на Медитерану, cf. McCabe, Anne, „Imported materia medica, 4th–12th centuries, and Byzantine pharmacology, in: *Byzantine Trade 4th–12th Centuries: The Archeology of Local, Regional and International Exchange*“, у: *Papers of the Thirty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies*, St John’s College, University of Oxford, March 2004, ed. M. Mundell Mango, Ashgate 2009, стр. 273–292.

⁷⁹ De Vos, P., „European materia medica in historical texts...“, стр. 32, 33, 42.

⁸⁰ *ХМК* 1989, стр. 111, 308.

⁸¹ *ХМК* 1989, стр. 98, 294; за савремен назив, уп. Tucakov, J., *Lečenje biljem...*, стр. 211 мада постоји и назив „алојево дрвце“.

⁸² *ХМК* 1989, стр. 153–154, 352; Кагић, Реља В., „Српски превод...“, стр. 208, 212.

⁸³ У намери да измени наведену праксу, власти дубровачке општине унеле су 1336. године у Статут одредбу према којој се поменута врста робе морала мерити „дебелом мером“ као и

Географска распрострањеност одређеног биља и других *дрога* тесно је повезана са локалним знањима и вештинама у лечењу. То веома лепо илуструју рецепти сачувани у лекарушама, као, на пример, у оној из ходошког рукописа или у *Јатрософији о вскаој вешти*, у којима су наведени разноврсни лекови из биљног и животињског света, претежно „домаћег“ порекла. Приручна средстава за лечење могла су понети назив „себарско биље“ (*виліѣ себарскw*) према најбројнијем друштвеном слоју средњовековне Србије, што би указивало на њихово приручно обележје и једноставност у припреми лека.⁸⁴ Извесна знања о употреби лековитог биља проистекла из непосредне праксе, нису морала бити заснована на ученим описима једноставних и сложених лекова или прескрипција универзитетски школованих лекара. Леп пример представља један дубровачки документ од 6. новембра 1447. године, у којем је детаљно разрађен уговор између видарке Владане Добрашинове из Дубровачке жупе и извесног Витала магистра Исака, Јеврејина из Барија (*Vitalis magistri Isaach, Judeus de Bari*) према којем Владана прихвата да за новац исцели рану на ноzi Виталовом сину. У уговору је забележено да је она била дужна да уколико отац током лечења одведе сина кући у Бари, обезбеди биље – *herbas sive medicinas* – помоћу којег је лечила пацијента, а које је несумњиво потицало са обала источног Јадрана.⁸⁵

Познавање лековитог биља одређеног поднебља представљало је снажну везу између појединца и локалне средине. О томе сазнајемо из писања учених људи који су умели да забележе своја опажања у којима су обично били склони да се похвале својом вештином познавања различитог биља из свог околиша. При том, они су често истицали и посебне одлике свог родног краја, који је, по правилу, богат разноврсним и необичним биљним врстама у поређењу са другим областима. У том смислу треба разумети прилично надахнуте коментаре Которанина Тимотеја Цизиле (2. половина XVI века) у којима хвали которске крајолике и у њима „љековито биље и ријетко коријење, које се у толикој количини налази на веома мало мјеста у свијету“. Своје познавање лековитог биља – „сам сам више пута о њима имао необичних искустава“ – поносни Цизила ставља у службу похвале родном крају, истичући његово богатство које не познају ни которски лекари (који су углавном били странци, Италијани), али

свака друга, изузев племенитих метала и бисера, под претњом казне од пет перпера, *Statut grada Dubrovnika – Statut grada Dubrovnika 1272*, prevod Križman, Mate; Kolanović, Josip, Dubrovnik 1990, VIII, стр. 77; cf. Jeremić, R.; Tadić, J., *Prilozi za istoriju zdravstvene...*, стр. 148.

⁸⁴ У *Хиландарском медицинском кодексу* је под овим називом наведен лек против уједа шкорпије, који се састојао од истуцаног белог лука помешаног са вином, *ХМК* 1980, стр 331. У Катићевом издању превода Котарчића и Миливојевића „себарско биље“ је преведено као „на-родни лек“, *ХМК* 1989, стр 194.

⁸⁵ Jeremić, R.; Tadić, J., *Prilozi za istoriju zdravstvene...*, стр. 147.

ни они из Падове, познатог универзитетског центра, где „нису могли пронаћи нити добити те састојке како би завршили неке своје сложене лијекове”.⁸⁶

Можда нису сви били такве среће да надохват руке имају бројне и ретке лекове. Међутим, изгледа да нису ни сви подједнако ценили разноврсност биљног света у примени лечења различитих болести које су притискале човечанство и које су често сматране за плод првобитног људског греха или божје казне.

„Сумњиво биље“: двосмисленост лечења биљем

И поред свеprisутне употребе биља за медицинске сврхе, схватања и ставови о њиховој примени могли су бити различити. Зар није постојало биље од којег су се могли справљати и отрови? Зар они који су лечили и трговали лековитим биљем или справљали „биље против отрова“, нису познавали састав и дејство самих тих отрова?⁸⁷ Појам „биље“ доводио се у везу не само са леком већ и са отровом, али и магијом и врачањем. То се недвосмислено препознаје у употреби термина *хербарија* у статутима приморских комуна источног Јадрана.⁸⁸ Овом приликом оставићемо по страни „биље“ које је коришћено у намери да се неко усмрти или зачара, и пажњу усмерити на различите и често опречне ставове о употреби и донетима „лековитог биља“ у лечењу. Разноврсност погледа и ставова заснивала се углавном на моралним, а не на строго медицинским начелима, која су се такође налазила у дефиницији појма лечење. У основи неповерења према „биљу“, које постоји у појединим канонским текстовима Цркве, или код учених писаца моралиста, преовлађује једностранни поглед, према којем се употреба „биља“ своди на контролу рађања деце и претпостављену магију. У више црквеноправних споменика различитог порекла абортус је уопштено представљен као конзумација „биља“ или „зеља“. Осуда абортуса пренета је и на „биље“ уопште, не издвајајући ниједну посебну врсту или одређени начин припреме. Уместо „доброг биља“, намењеног човековом телесном здрављу, из *Хиландарског медицинског кодекса*, у поменутих изворима, у складу са проблематиком коју обрађују, углавном читамо о „децогубном биљу“ (*дѣтѡгубнаѡ вылиѡ*), „смртном биљу“ (*смрѣтнаѡ вылиѡ*) или „погубном зељу“ (*погѡубнаѡ зѡлиѡ*).⁸⁹ Према канонском праву и црквеним ауторитетима, употре-

⁸⁶ *Аналисти, хроничари, биографи*, Избор, предговор и напомене и редакција превода М. Милошевић, Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека, Цетиње 1996, стр. 88.

⁸⁷ ХМК 1989, стр. 190–195; 391–396.

⁸⁸ *Lexicon latinitatis...III*, стр. 537; Mažuranić, Vladimir, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*, Zagreb 1908–1922, стр. 377–378; Šundrica, Zdravko, *Otrovi u dubrovačkoj republici*, у: *Tajna kutija Dubrovačkog arhiva II*, Zagreb–Dubrovnik 2009, стр. 199–202.

⁸⁹ Наведени примери су из правила *Светосавског номоканона* која осуђују абортус, *Законоправило светога Саве I*, стр. 203, 467, 502.

ба „биља“ приликом абортуса или контрацепције није остављала последице само на плод већ и на здравље и живот жене.⁹⁰ Укратко речено, у наведеној врсти средњовековне књиге углавном доминира неповерење према познавању и употреби биља, које је једнострано доведено у везу са абортусом, односно нежељеном праксом „лечења“ и њеним последицама. Поменути погледи из великих канонских књига, као што је *Светосавски номоканон*, пренети су у мање црквеноправне саставе, који су прилагођени свештеничкој пастирској пракси.⁹¹ Од духовника парохије очекивало се да током исповести од верница сазна да ли су користиле „биље“ („зеље“) ради побачаја.⁹² И то није било све. У упитницима са списком могућих „женских“ грехова, „биље“ се доводило у везу и са покушајем зачећа, а у појединим листама и са поспешивањем млека код породиле.⁹³ С друге стране, средњовековна медицина суочавала се са могућим ризицима и изазовима у лечењу. У лекаруши из *Ходошког зборника* или у *Хиландарском медицинском кодексу*, „биље“ се користило у лечењу неплодности (виђена првенствено као женски проблем), одржавању трудноће или успостављању и одржавању лактације.⁹⁴

Најчешће су писци моралисти били склони да вештину познавања биља и његове употребе сматрају за нешто сумњиво, опасно, па чак и јеретичко. У средњовековној Србији најватренији познати противник лечења биљем био је поменути Константин Филозоф. Под ударом његових жестоких напада и критика изречених у делу *Сказаније о писменех* (настало између 1423. и 1426) нашли су се и познаваоци својстава лековитих биљака и они који су пристајали да их поменуте особе тим биљем лече. Појединци који су се бавили лечењем, како мушкарци тако и жене, уживали су знатан углед у локалној заједници – примани су у куће и с пажњом се слушала њихова реч. Константин их у свом спису грубо вређа, означавајући их именом ђавола, а његове осуде су посебно биле усмерене на жену видара (и *выліе въсприметь ѡт нѣе*) која је „биљем“ лечила децу и због

⁹⁰ У другом правилу Св. Василија Великог абортус се изједначава са двоструким убиством, пошто је поред плода, угрожен и живот мајке, *Законоправило светог Саве I*, стр. 502.

⁹¹ Jagić, Vatroslav, „Sitna građa za crkveno pravo“, у: *Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, VI, 1874, стр. 140, 146.

⁹² *а дѣти кда кси въ себѣ растварала зѣликмь*, *Требник српске рецензије из средине XIV века*, Рукописна збирка манастира Дечани № 67, л. 456.

⁹³ Из руског упитника, рукопис XVI века, Алмазовъ, А. И., *Тайная исповѣдь въ православной восточной церкви III*, Одесса 1894, стр. 167. Овај пример показује да су у упитнике могла ући и питања која нису припадала њиховом уобичајеном саставу, већ су преузета из непосредне, локалне праксе.

⁹⁴ У лекаруши ходошког рукописа налазе се рецепти састављени углавном од супстанци биљног порекла намењени лечењу неплодности, одржавању трудноће или да подстакну млеко код дојиље, *Медицински списи Ходошког зборника...*, стр. 7, 23, 61, 77. Исти проблеми третирају се и у хиландарском Кодексу, *ХМК* 1989, стр. 107, 177–181, 378–382.

својих услуга била даривана.⁹⁵ Ипак, Константинов опис не би требало разумети само као осуду „приучених“ лекара или емпирика у корист оних учених. Јер у његовом тексту истовремено се осуђује и употреба појединих дрога (лекова) и методи који су описани у књигама учене медицине, као што је, на пример, употреба крви и мумије за лечење.⁹⁶ Када је реч о мумији (обично је коришћена у праху), она је спадала у оне скупе и увозне дроге пореклом из Египта – описана је у *Хиландарском медицинском кодексу* – и највероватније није била у редовној употреби код локалних видара и видарки.⁹⁷

Молитве или „биље“

Ставови Константина Филозофа о „биљу“ засновани су на концепту лечења који је своје утемељење имао првенствено у идеолошкој равни – уместо „биља“, основни и главни „лек“ требало је да буде молитва упућена Богу. Константин није детаљније образлагао своју осуду лечења биљем, док је, с друге стране, постојала читава једна врста средњовековне литературе која је била преносилац поменутих сумњи и схватања. Реч је о хагиографској књижевности, у којој су често описивана исцелитељска чуда светаца током њиховог живота и после смрти, често уз истицање немоћи савремене медицине.⁹⁸ Према писцима *Житија св. Саве*, Немањина супруга Ана поново је родила после дужег времена захваљујући усрдним молитвама Богу. О употреби „биља“, односно о некој врсти лечења, код писаца *Житија* нема помена. Молитва се сматрала за успешније средство у излечењу различитих болести, а у случају поменутог *Житија*, и племенитије,

⁹⁵ Ягичь, И. В., *Разсужденія южно-славянској и русској старины о церковно-славянскомъ языкѣ, Изслѣдованія по русскому языку, томъ I*, Санктпетербургъ 1885–1895, стр. 446 (у даљем тексту: Ягичь, *Разсужденія...*); уп. Трифионовъ, Ю., „Животъ и дейность на Константина Костенецки“, у: *Списание на БАН*, 66, 1943, стр. 274–275.

⁹⁶ Ижѣ многыѣхъ напои крѣви чачѣкѣѣѣ ѡт недѣга чрѣвоточїа афѣдронѡмъ исходеѣѣѣ, и невѣрныѣхъ члѣбъ мртѣвими костѣми, Ягичь, *Разсужденія...*, стр. 446.

⁹⁷ Мумија је типична дрога средњовековне *материја медице*, *LM VI*, s.v. *Materia medica*, стр. 378–380 (Schmitz, R.); Грмек, М. Д., „Садржај и подријетло...“, стр. 31–45. Занимљиво је приметити да је она у описе ушла, условно речено, „грешком“, Dannenfeldt, Karl H., „Egyptian Mumia: The Sixteenth Century Experience and Debate“, у: *The Sixteenth Century Journal*, Vol. 16, No. 2, 1985, стр. 163–180.

⁹⁸ Једно од најстаријих и најзначајнијих дела те врсте јесте житије Св. Теодора Сикеота (крај VI – поч. VII века), у којем је представљен основни модел свечеве моћи да исцељује и одгони зле демоне, узрочнике болести. Он лечи помоћу молитава и додира, освећене воде и благослова, или је сам у више наврата био излечен светом иконом. Он не тражи материјалну надокнаду за своја исцељења и успешнији је од учених лекара, којима је често основни мотив зарада, cf. *Vie de Théodore de Sykeôn I–II*, par Festugière, André-Jean, *Subsidia Hagiographica* № 48, Société des Bollandistes, Bruxelles 1970 (у даљем тексту: *Vie de Théodore de Sykeôn I–II...*). Делови овог житија уврштени су уопште хрестоматије о средњовековној медицини, *Medieval Medicine: A Reader*, ed. Wallis, Faith, The University of Toronto Press 2010, стр. 49–54.

пошто је њоме омогућено зачеће чувеног српског и свеправославног светитеља. Уосталом, зар није Христос исцељивао болесне и васкрсао Лазара из мртвих, а апостоле обдарио моћима исцељења (Мт 10, 8)? Зар молитви нису прибегавали и најчувенији лекари средњег века, браћа Козма и Дамјан?⁹⁹ И зар се није рачунало на исцелитељску моћ парохијског свештеника приликом умножавања у требницима различитих молитви упућених Богу и свецима ради њиховог читања над оболелима?¹⁰⁰ Описујући исцелитељске моћи Св. Саве у манастиру Жича, Теодосије помиње његове молитве учињене испред Христове иконе, која је, како каже, „врач (лекар – ком. С. Б.) душама и телима“. Молитве су, уз сузе Светога, учиниле да болесни оздрави и оне су представљене као несумњиво ефикасније средство лечења од „лекарских помазања“, како писац уопштено назива лекове средњовековне медицине.¹⁰¹

Значај многих светих места у средњовековним српским земљама и Југоисточној Европи заснивао се на исцелитељској моћи моштију светих. Једна од најстаријих традиција везана је за мошти Св. Трифуна у Котору (позната већ половином X века), према којој су оне „сигурно лечиле сваку болест“, нарочито плућну.¹⁰² Исцелитељска моћ живог или умрлог светитеља најјасније је представљена у мотиву исцељења хромог, слепог, немог или лудог. Молитве над болесним и немоћним обављене на светим местима (гроб светитеља, црква, манастир), уз помоћ освештаних предмета као што су крст, иконе или света водица и сл., често су у средњовековним житијима представљени као успешнији метод лечења од уобичајеног лекарског умећа. У *Житију св. архиепископа Јевстатија I* описано је исцељење болесног над гробом светитеља којем нису помогли овоземаљски лекови ни вешти видари.¹⁰³ Опште место у средњовековним хагиографијама јесте указивање на немоћ лекара и његове „специје“ пред болести чије је излечење било једино могуће помоћу молитве

⁹⁹ „А они избављаху од болести не толико биљем колико именом Господњим“, Поповић, Јустин, *Житија светих за новембар*, Београд 1977, стр. 6.

¹⁰⁰ Знатну групу ових молитава објавио је Алмазов, А. И., *Врачевальныя молитвы. Къ матеріаламъ и изслѣдованіямъ по исторіи рукописнаго русскаго Требника*, Одесса 1900, стр. 1–148. Он разликује молитве општег типа, намењене излечењу сваке болести и оне појединачне, намењене посебној врсти обољења. Молитве за оздрављење било да их признају званични ауторитети Цркве било да су сматране за апокрифе, нераздвојни су део свакодневице многих правоверних хришћана.

¹⁰¹ Теодосије, *Живот Светог Саве*, стр. 156–159 (превод М. Башић); о чудима Св. Саве, в. Поповић, Даница, „Чудотворења светог Саве Српског“, у: *Чудо у словенским културама*, ур. Ајдачић, Дејан, Београд – Нови Сад 2000, стр. 138–156.

¹⁰² *Спис о народима* Константина Порфирогенита (гл. 29), *Византијски извори за историју народа Југославије II*, обрадио Ферјанчић, Божидар, Београд 1959, стр. 23.

¹⁰³ Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, Београд 1988, стр. 209–210.

упућене Богу или светитељу од стране ауторитета Цркве оличене у појединцу и установи где се чудо догодило.¹⁰⁴

Наведени ставови и интерпретације представљене у средњовековној хагиографској књижевности не би требало да збуњују, јер су писци углавном духовна лица, а прилагођавање жанру било је такође неминовно. С друге стране, наведени ставови сагласни су са опште раширеним веровањем да је болест дело нечистих духова или божанске воље, односно гнева подстакнутог превасходно људским гресима. Зар се у *Хиландарском* и *Студеничком типик*у настанак болести не доводи у непосредну везу са грехом – „ако ли мојим гресима многи у болест падну“ – који себи приписује Свети Сава? Слично настанку болести, и оздрављење је сматрано за последицу интервенције надземаљских сила, оличених углавном у лику свеца и његових моштију, чије се извориште налазило у свеобухватној божанској милости.

И „биље“ и молитве

У практичном животу прихватао се сваки метод за који се сматрало да може довести до оздрављења. У манастирским болницама, које су неретко биле у непосредном окружењу исцелитељских моштију светитеља – на пример, манастир Студеница и мошти Св. Симеона, или манастир Дечани и мошти Св. Стефана Дечанског – приликом лечења оболелих није се ослањало само на молитву и чудотворне мошти, већ су биље и други лекови били део инвентара болничке апотеке. У средњовековна чуда лекара светитеља, као што су Козма и Дамјан, убројана су и она исцељења заснована на рецептима које су свети лекари препоручивали болеснима, а који су обично били састављени од дрога биљног и животињског порекла.¹⁰⁵ Св. Теодор Сикеот, који је лечио молитвама и светом водом, справљао је такође извесне мелеме или је болеснима препоручивао одређене лекаре и хирурге.¹⁰⁶

С друге стране, употреба биља у лечењу средњег века не може се сагледати изван контекста хришћанске религије и широко распрострањеног веровања у делотворност молитава упућених Богу и божанским силама, светитељима и

¹⁰⁴ О немоћи лекарске праксе у односу на чудесно исцељење у средњовековној хагиографској литератури, cf. Magoulias, H. J., „The Lives of the Saints as Sources of Data for the History of Byzantine Medicine in the Sixth and Seventh Centuries“, у: *Byzantinische Zeitschrift*, 57, 1964, стр. 127–133 (у даљем тексту: Magoulias, H. J., „The Lives of the Saints...“); Constantelos, Demetrios J., „The Interface of Medicine and Religion in the Greek and the Christian Greek Orthodox Tradition“, у: *The Greek Orthodox Theological Review*, Vol. 33, No. 1, 1988, стр. 10–11, 12. О различитим интересантним примерима „чудесног исцељења“ у Србији XIII – XIV века, Катић, Р. В., *Медицина код Срба...*, стр. 34–36; Радић, Радивој, „Болести и лечење...“, стр. 410–412.

¹⁰⁵ Magoulias, H. J., „The Lives of the Saints...“, стр. 146–147.

¹⁰⁶ *Vie de Théodore de Sykéon II...*, № 145, 146.

анђелима. Иако је дејство биљака било познато на основу искуства која су усмено преношена или писаних дела учене средњовековне медицине (*Хиландарски медицински кодекс*, лекаруше и јатрософије), на практичном плану је њихова ефикасност у лечењу болести била често ограничена. Зар није опште место чудесног исцељења било засновано на видно ограниченем успеху средњовековне медицине? У лекаруши *Ходошког зборника* употреба „биља“ комбинована је са различитим молитвама и магијским радњама које је требало изговорити или извести. Увођење молитве и бајања у средњовековне рецепте није одлика само емпирика и локалних видара, већ и „учених“ познавалаца медицинске теорије, школованих на универзитетима. Европски лекари оног времена били су склони да као вид терапије препишу и поједине молитве. У многим рецептима тражи се од болесних и читање молитава као што су *Pater Noster* и *Ave Maria* и разне друге молитве упућене светитељима, те употреба различитих бајалица и амајлија, у зависности од тежине болести.¹⁰⁷ Занимљив је и податак да је у Котору у време куге, 1526. године, извесни лекар Иван Меднић преписао болесном не само лекове које је лично направио већ и читање молитава упућених Богу и Св. Себастијану, заштитнику од ове опаке болести.¹⁰⁸ Као што сваки лек у свом опису има одређена својства помоћу којих је лечио болести, тако је и свака од молитава доприносила исцељењу одређене врсте болести.

Употреба биља у лечењу свеprisутна је појава у медицинској пракси средњовековне Србије. Она је, ако је реч о ученој медицини, заснована на давно установљеним теоријама, као што је хуморална теорија или астрологија, које се данас сматрају за ненаучне. Знања и вештине највећег броја лекара стицана су углавном путем личног искуства и усменог предања међу лекарима емпиричарима, која су се с временом уносила у лекаруше и јатрософије. Отворено остаје питање домета утицаја трактата о једноставним и сложеним лековима и других текстова из *Хиландарског медицинског кодекса* на српску средњовековну праксу лечења биљем пошто је реч о данас једином познатом препису из XVI века. У сваком случају, приликом разматрања употребе биља за медицинске сврхе треба имати на уму да се у појави неке болести нису препознавали само њени овоземаљски узроци и да је средњовековна пракса лечења била у блиској вези са веровањем у Божанску интервенцију.

¹⁰⁷ Olsan, Lea T., „Charms and Prayers in Medieval Medical Theory and Practice“, у: *Social History of Medicine*, Vol. 16, No. 3, 2003, стр. 343–366 анализира је текстове четворице учених енглеских лекара и хирурга (XIII – XV век) међу којима је и Гилбертус Англикус (Gilbertus Anglicus), лекар на чији се ауторитет, видели смо, позива у *Хиландарском медицинском кодексу*.

¹⁰⁸ Живковић, Валентина, „Култови светитеља заштитника од куге у Котору (XIV–XVI век)“, у: *Историјски часопис*, 58, 2009, стр. 184–185.

Summary

Dr Stanoje Bojanin

Herbal healing in mediaeval Serbia: A general survey

Herbal healing was a form of mediaeval medicine which was so widespread that the word „bilje“ (herbs) became a synonym for medicine (remedy) in general. In this essay the theoretical and practical importance of the main Serbian mediaeval medical books and texts, such as the treatises on simple and compound remedies of the Chilandar Medical Codex (those treatises are translations of Matthaeus Platearius' *Circa instans* and *Antidotarium Nicolai*) and prescriptions of the different texts of *lekaruša* and *iatrosophia* have been considered. The essay points to the mistaken attribution of a text which is in fact a translation of Byzantine writer Philip Monotropos' *Dioptra* rather than a special Serbian compilation of medical texts (Relja Katić's *Jestestvosloviје*). In addition, it is important to bear in mind that the names of certain herbs in the Serbian vernacular language changed over time. In this regard, some mistakes in the identification of medicines in the translation of the Chilandar Medical Codex to the modern language have been identified.

The second part of the essay focuses on the social importance of herbal healing and reveals diverse views on the subject. For influential churchmen and moralists, herbs as medicine had an ambiguous meaning, since they were connected with methods of birth control. In the hagiographical literature herbs and drugs of medieval doctors and healers lost their power as remedies in comparison with the miracle healing of holy men and priests. However, in everyday life herbs and prayers went together, and mediaeval monasteries were known for both their gardens of medical herbs and holy relics.

If we are willing to trace the medieval prowess of herbal healing we will become aware of differences in the approaches, since medieval medical science is based on the strong influence of the humoral theory of Hippocrates and Galen. Also, one has to take into account the belief in supernatural causes of diseases and divine power of miraculous healing when the herbs were not of prime importance.